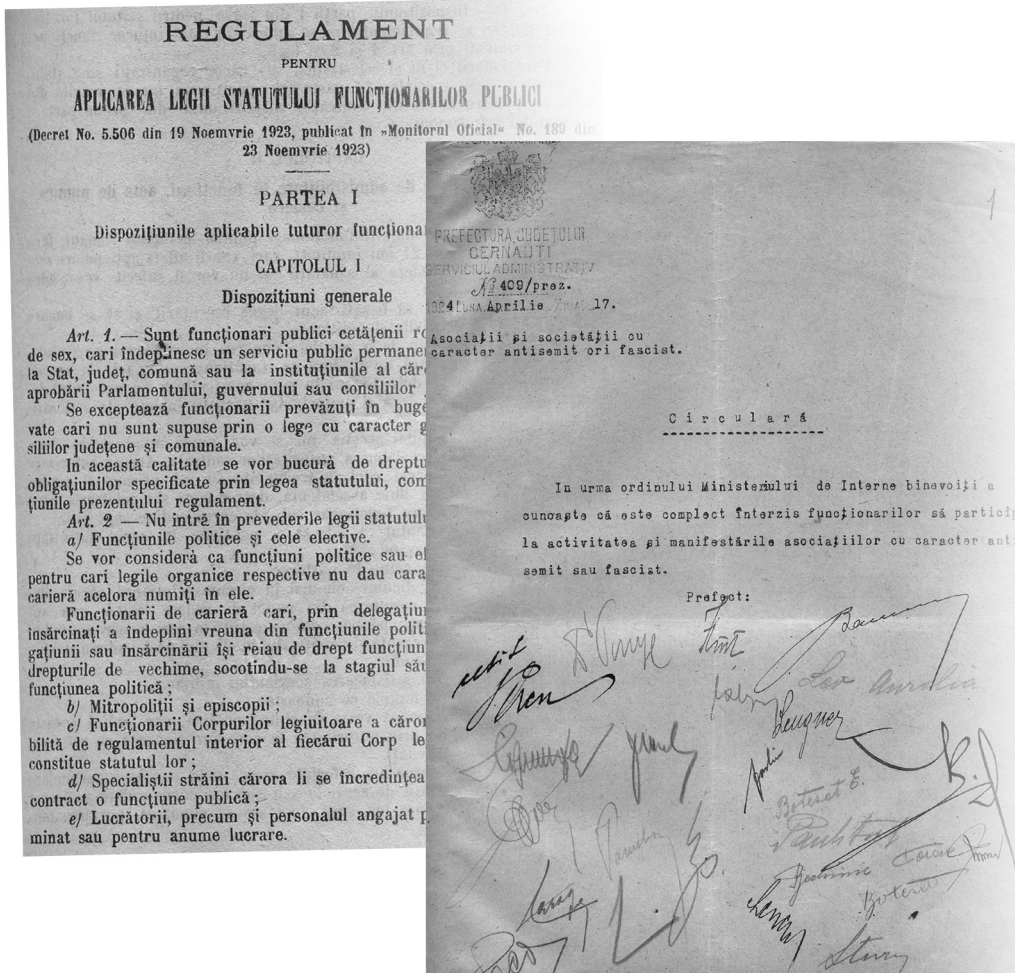


Розділ 14. Організація управління в українських землях королівської Румунії (1918–1940 рр.)



У Першій світовій війні за рахунок приєднаних земель Румунське королівство збільшило свою територію більш ніж удвічі. Суттєво примножилося населення. Згідно з офіційними відомостями 1920–1921 рр., у Бессарабії проживало 2 344 800, на Буковині – 800 300 осіб¹.

Захоплення територій сусідніх держав докорінно змінило етнополітичну ситуацію в державі, перетворивши її з моноетнічної на поліетнічну. Якщо в Старому королівстві питома вага румунів сягала 89,3%, то в повоєнній країні – 57,8%². У Бессарабії румуни в значній кількості з'явилися тільки після окупації. Це були поліцейські, офіцери, чиновники, солдати й колоністи, які отримали землю, відібрану в місцевого селянства.

У жодній з приєднаних територій, за винятком Трансільванії, румуни чисельно не домінували. Саме ця обставина обумовила суперечливість внутрішньополітичного курсу урядів Румунії та викликала глибокі деструктивні процеси в суспільно-політичному житті країни.

Румунський парламент урочисто проголосив про приєднання Бессарабії, Буковини та Трансільванії 29 грудня 1919 р. У 1920 р. Верховна рада Ліги Націй підтвердила права королівства на окуповані території. Румунські війська захопили Кишинів 25 січня 1918 р., протягом січня окупували всю Бессарабію. Остання була приєднана до Румунії як область з широкими автономією та правами самоврядування. Однак рішення Сфатул-Церій 27 березня 1918 р. щодо запрошення румунських військ визначило подальшу незавидну долю Бессарабії в складі королівства.

Північна Буковина – колишня провінція Австро-Угорської імперії – була передана Румунії згідно зі ст. 59 Сен-Жерменської мирної угоди від 10 вересня 1919 р., березневої та серпневої угод 1920 р. В угодах передбачався захист прав національних меншин на інкорпорованих територіях. Зокрема, виголошувався намір створення умов для використання іншомовними громадянами права вільно користуватися рідною мовою усно, письмово і перед судом³. Однак уже за кілька місяців, скориставшись зі складності та непевності міжнародної ситуації, Румунія розпочала масований наступ на права меншин. Починаючи з 1 січня 1920 р. румунська мова набула статусу офіційної в Буковині.

Для Буковини це був відчутний і болючий крок назад. Адже попри всі недоліки австро-угорської політичної системи, Буковина в її складі мала досить широку автономію в галузі початкової та середньої освіти, релігії, економічного життя, місцевого управління, санітарного обслуговування, благочинної діяльності. Вищу автономну владу в краї здійснювали віце-намісник і кілька членів магістрату (українців), українцями за походженням були деякі префекти і чиновники вищого рангу. Українська влада мала офіційний статус, рівний з румунською та німецькою, а її права були гарантовані в культурному, суспільному житті, на рівні місцевого самоврядування українська визнавалася офіційною мовою в меріях і муніципальних радах, нею виголошувалися промови у сеймі та здійснювалися судові засідання⁴.

Після приєднання край поділили на п'ять префектур (раніше існували одинадцять округів). При цьому колишні суто українські округи об'єднали з румунськими так, щоби забезпечити в новостворених одиницях більшість етнічним румунам. Переформатування адміністративно-територіальної структури звело нанівець формально виголошену адміністративну автономію префектур.

11 листопада 1918 р. вся повнота влади в Буковині перейшла до Румунської Національної ради. Наступного дня вона поклала адміністративне управління краю на крайовий уряд, що складався з 14 державних секретарів. Склад і діяльність останнього визначив закон від 12 листопада 1918 р. Загальне керівництво краєм виконували два міністри-делегати, один з яких представляв Буковину в уряді в Бухаресті. Крайовий уряд встановив також систему добору управлінських кадрів, яких мав подавати міністр-делегат.

У квітні 1920 р. посаду міністра-делегата ліквідували, запровадивши замість неї посаду голови регіональної комісії з уніфікації. Державних секретарів замінили на генеральних директорів. Міністром, а потім президентом регіональної комісії Буковини за квотою Ліберальної партії став І.Ністор (відвертий ворог українства, автор сумнозвісної теорії колонізації), а згодом від націонал-цараністської – Т.Савчук-Савяну.

Румунія була конституційною монархією. На чолі держави перебував спадковий монарх з роду Гогенцоллерн-Зигмаринген. Король був наділений правом суспензійного вето. Він керував державою за допомогою парламенту, що складався з двох палат: Сенату (мав 170-200 членів) і Палати депутатів (до неї з загальної кількості 347-387 членів входили 16 представників від Буковини та 51 – від Бессарабії). Палата депутатів обиралася на основі загального та прямого голосування раз на чотири роки. Право бути обраними до палати мали всі особи, старші 25 років, за винятком осіб з кримінальним минулим і військовослужбовців.

Завдяки перегляду конституції в 1923 р. в країні була запроваджена більш прогресивна (порівняно з довоєнною – куріальною) система виборів, наближена до відповідників Західної Європи. Конституція проголосила загальне, пряме, пропорційне виборче право, визначила категорії виборців, однак перманентна політична нестабільність і воєнний стан у провінціях загальмували доопрацювання законодавчої бази виборчого законодавства. Виборчими правами наділялися тільки особи, що мали постійну осілість, із числа румунських підданих. У 1929 р. право обирати до муніципалітетів (міське самоврядування) та бути обраними в «муніципальні радники» отримали жінки, але цей закон поширювався тільки на осіб, що мали середню освіту і заслуги воєнного часу, проте це право обмежувалося високим майновим цензом⁵.

Вищим органом виконавчої влади в Королівстві була Рада Міністрів, підзвітна королю та парламенту. В країні діяли 11 міністерств: іноземних справ, внутрішніх справ (йому підпорядковувався департамент охорони здоров'я, який в окремі роки був самостійним міністерством), фінансів, землеробства, освіти (йому були підпорядковані також справи мистецькі та релігійні культу), суспільних робіт, шляхів сполучення, воєнних справ, торгівлі та промисловості, праці, юстиції. До Ради міністрів на правах міністрів, входили по одному представнику від Буковини та Бессарабії. Обов'язок останніх, крім обстоювання специфічних потреб областей, полягав в узгодженні тимчасових правил, запроваджених окупаційними властями, а також чинних законоположень попередніх урядів зі старорумунськими законами. Так, в уряді Маніу, який прийшов до влади в листопаді 1928 р., міністром для Бессарабії став Галіпа, Буковини – Савчук-Савяну⁶.

При міністрах у справах Буковини та Бессарабії діяли представники всіх міністерств, за винятком воєнного. Ці представники склали директорат, що мав внести відповідні пропозиції до перегляду конституції та чинного законодавства.

Хронічна парламентська криза була характерним явищем політичного життя королівської Румунії. Досить зазначити, що протягом 22-річного румунського панування уряди змінювалися понад тридцять разів. Здобуваючи владу, кожний новий уряд починав свою діяльність із зарахування до міністерств своїх родичів. Через це міністерства мали занадто роздутий чиновницький апарат. Періодичні чистки й скорочення з-поміж управлінців, їхнє відрядження до провінцій відсутніх результатів не давали, оскільки реальна політична влада була сконцентрована в руках декількох кланів і внаслідок парламентських ротацій змінювалася тільки конфігурація вищих посадових осіб, а не принципи організації системи державного управління. Хиткість політично ситуації та перманентний кризовий стан економіки не залишали чиновництву свободи для маневрування та незалежності політичного мислення. Посадові оклади залишалися заниженими: директор департаменту міністерства одержував 5-7 тис. лей на місяць (100-150 крб золотом), однак протягом усього міжвоєнного періоду саме державна служба лишалася більш-менш стабільним джерелом існування і попит на неї в суспільстві був великим.

«Принцип самозабезпечення через хабарі» був характерною ознакою чиновницької армії зверху до низу. Скандал з приводу розтрат і розкрадання кількох сот мільярдів лей вибухнув після виходу у відставку кабінету Авереску, щоправда, він обмежився газетним галасом. Жодна з високоповажних посадових осіб ані до адміністративної, ані до кримінальної відповідальності притягнена не була⁷.

Не менш складною була ситуація в галузі державного управління та його місцевої мережі. На кінець 1922 р. уніфікація адміністративно-територіальної структури загалом була завершена. Рік 1922-й позначив початок прискореної румунізації інкорпорованих територій: була введена жорстока цензура засобів масової інформації, місцева адміністрація повсюдно замінювалася на румунську, прояви інакомислення вистежувалися та переслідувалися сігуранцею (політичною поліцією).

Унаслідок нововведень центр сконцентрував усю повноту контролю за провінційними органами влади. Тимчасова стабілізація адміністративної структури краю відбулася на засадах Конституції 1923 р.

Адміністративна структура королівства наслідувала традиції управління довоєнного часу й складалася з юдетів (*judet*), які в інкорпорованих територіях наслідували довоєнні адміністративно-територіальні одиниці. Однак «Закон про адміністративну уніфікацію» вніс суттєві корективи до раніше чинного ладу. Згідно з ним, Бессарабія, складалася з 9 юдетів: Бельци, Ізмаїл, Кагул, Кишиневу, Орхей, Сорока, Тітіна, Хотин, Читатей Альба (Акерман); Буковина – з 5: Сторожинець, Сучава, Чернівці, Радівці, Кимполунг. Юдети склалися з *plasa* – певного відповідника волостей. Останні об'єднували на засадах самоврядування по кілька сільських общин (*comunele rurale*). Ці адміністративно-територіальні утворення не набули стабільного завершеного вигляду, весь час змінюючи територію та кількість підпорядкованих їм сільських поселень. На інших засадах діяли міські громади, що виокремлювалися в самостійні адміністративно-територіальні одиниці.

На чолі юдетів стояв префект, якого призначав міністр внутрішніх справ. Ця посада суміщала в собі широкі адміністративно-поліцейські права. Префект наглядав за діяльністю місцевих осередків центральних установ: адміністрації фінансів, судового трибуналу, ветеринарного, санітарного та лісового управлінь, земельної ради, шкільного контролю, духовної консисторії, відділення Національного банку, установ сільського кредитування, сигуранци і управління рекрутського округу. При префекті діяла повітова рада (*comunele urbane*), яку обирало населення.

Plasa очолювали примарі (*primarii*). Вони обиралися місцевим населенням, але в обов'язковому порядку мали затверджуватися префектом. У потенційно неблагонадійних чи стратегічно важливих, зокрема прикордонних, волостях примарі призначалися префектом з числа урядових чиновників.

До війни сільські та міські общини користувалися правами самоврядування, мали ради від 9 до 17 осіб. Вони обирали примаря, який уособлював виконавчу владу. Світова війна й інкорпорація територій розставили нові наголоси в діяльності адміністративної системи країни. З 1916 р. міські та сільські ради перестали обиратися, їхні члени та примарі призначалися префектами і називалися адміністраторами областей, перетворившись, отже, на пересічних чиновників.

Слід зазначити, що весь міжвоєнний період адміністративно-територіальна структура королівства знаходилася в перманентно перехідному стані. Тільки-но міжнародна ситуація стабілізувалася і стало зрозуміло, що колишні власники інкорпорованих територій не в змозі претендувати на свої землі, політичні кола Румунії поглибили політичну реакцію. Поваливши уряд аверискіанців, такісти взяли за анулювання в конституційному порядку місцевої автономії новоприєднаних областей, звуження виборчої системи та збільшення розмірів викупу за експропрійовані поміщицькі землі.

14 червня 1924 р. був проголошений закон про адміністративну уніфікацію, який набув чинності 1 січня 1926 р. У 1936 р. він був суттєво доповнений. Закон передбачав поділ Румунії на повіти та громади (сільські й міські). Якщо сільські ради склалися з одного чи кількох сіл, то міські були або повітовими центрами, або звичайними містами. Міста господарського чи культурного значення (такі як Чернівці) виокремлювалися в муніципії. Повіти королівства поділялися на округи (волості), а міста – на сектори.

Ст. 7 закону проголошувала, що всі громадяни країни мали належати до якоїсь громади і брати участь у вирішенні проблем, пов'язаних з її існуванням. Громадами та повітами управляли ради, що склалися з обраних і кооптованих радних. Громадські та повітові ради в обов'язковому порядку виконували розпорядження центральних органів влади. Адміністрацію громади очолював примар, а повіту – префект. Останній здійснював свої повноваження особисто або через субпрефектів, преторів, поліцію, нотарів і підпорядковувався безпосередньо міністерству внутрішніх справ.

З приходом до влади націонал-цараністської партії в листопаді 1928 р. відбулися подальші нововведення в структурі управління державою. Основною адміністративною ланкою стали міністерські директорати. Буковина спільно з Дорохойським і Байським повітами була включена до складу II міністерського директорату, яким керував губернатор. Тогочасна адміністративно-територіальна структура була найдемократичнішою. Голову громади обирали її члени, а не громадська рада. Вибірчі органи дістали ширші права, а населені пункти з 10-12 тис. мешканців створили автономні місцеві органи, які очолювали виборні претор і «перманентна делегація». Префект виконував роль наглядача і не мав права втручатися в справи громади. Утім, така система виявилася нетривалою – декрет від 15 липня 1931 р. наново переформатував адміністративно-територіальну систему королівства.

Прийшовши в грудні 1937 р. до влади, Націонал-християнська партія сподівалася докорінно змінити усталені принципи управління. Подальші реформи відбулися вже в умовах королівської диктатури.

2 січня 1938 р. прем'єр О.Ґога виступив по радіо з програмною промовою, в якій зазначив, що, керуючись націоналістичними положеннями кузистської партії, уряд налаштований розв'язати національне питання шляхом витіснення національних меншин (передусім євреїв) з усіх царин господарського та державного життя. На початку січня 1938 р. уряд ухвалив постанову про перевірку громадянства нацменшин, що оселилися в Румунії після 1918 р., і зобов'язав роботодавців скласти списки робітників і службовців нерумунського походження⁸.

24 лютого 1938 р. через так званий плебісцит була ухвалена Конституція короля Кароля II. «Плебісцит» фактично був не чим іншим, як добре зрежисованим фарсом. Голосування здійснювалося шляхом виголошення виборцем свого рішення вголос, причому тут же реєструвалися його особисті дані. Службовці взагалі голосували колективно – за місцем роботи. Не дивно, що результат «плебісциту» був наперед вирішеним – 99,87% виборців проголосували схвально⁹.

У Румунії утвердився тоталітарний режим із необмеженими законодавчими та виконавчими правами короля, якому безпосередньо підпорядковувалися міністри й уряд. Управління на місцях було передане військовим, у країні знову запроваджувалися стан облоги й усеохопна цензура. Король дістав право керувати без санкції парламенту. Змінилися й принципи формування адміністративної системи.

Проект нового адміністративного закону, запропонований у квітні 1938 р., передбачав поділ території на 7 округів з центром округи в місці розташування штабу армійського корпусу¹⁰. Префектами повітів могли бути цивільні чиновники. Префекти та голови громадських рад мали призначатися в центрі. Провінції мали очолювати губернатори, яким повинні були допомагати обласні ради (вони склалися з обраних

і призначених членів). Префекти наділялися правом призначати примарів і їхніх заступників у сільських громадах, а губернатор – примарів міст. Вимоги до претендентів на посади примарів муніципальних і резиденційних міст були такими: вони мали бути старшими за 30 років, мати вищу освіту, в інших містах – середню, а в селах – початкову. Префектами повітів можна було призначати тільки осіб, які раніше працювали субпрефекторами чи преторами. На губернаторське крісло могла претендувати особа віком від 45 років, з вищою освітою, що мала ранг державного підсекретаря.

Подальші дії королівського уряду зі стандартизації та уніфікації системи державного управління мали багато показних псевдodemократичних ознак, які насправді не набували чинності в умовах оголошеного 11 лютого 1938 р. стану облоги, поширеного на Буковину та Хотинський повіт. У лютому 1938 р. префектами повітів стали командири військових частин. Так, Чернівецький повіт очолив командир 8-го єгерського полку Г.Теодореску¹¹. Наприкінці лютого 1938 р. вся влада в Буковині та Хотинському повіті перейшла до командира (коменданта) 8-ї дивізії генерала Дімітріва¹². Усі державні службовці були зобов'язані присягнути на вірність королю і новій конституції, суспільні зібрання мали закінчуватися виконанням румунського гімну. На керівні посади призначали осіб, які мали статус позапартійних. Декретом від 16 лютого 1938 р. «державним службовцям, церковнослужбовцям всіх віросповідань, викладачам середніх та вищих навчальних закладів і взагалі всім, хто отримує в будь-якій формі заробітну плату від держави, повіту чи громади»¹³ заборонили бути членом політичних партій, вести політичну пропаганду, брати участь у маніфестаціях політичного характеру. Декрет зобов'язав усі перелічені категорії службовців у семиденний термін заявити про відмову від політичної діяльності під загрозою звільнення. У той же день побачив світ спеціальний наказ міністра внутрішніх справ А.Келінеску, згідно з яким примарі сільських громад призначалися префектами повітів. Примарями в свою чергу мали право бути тільки демобілізовані військові або офіцери запасу, які раніше не належали до політичних партій і ніколи не були примарями. На посади примарів повітових центрів пропонувалося призначати суддів повітових трибуналів за умов збереження ними своїх посад¹⁴. Усі державні службовці повинні були принести присягу на вірність королю.

У ході доопрацювання адміністративної реформи країну поділили на 10 областей (цинутів). Їх очолили королівські резиденти, які дістали всю повноту виконавчої влади на місцях. До їхньої компетенції входили також мобілізація та реквізиція, виконання королівських декретів і розпоряджень, безпосередній нагляд за настроями населення, діяльністю державних службовців тощо. У жовтні 1938 р. новий адміністративний закон нарешті був затверджений. Згідно з ним, Північна Буковина ввійшла до складу Сучавської області з центром у м. Чернівці. Очолив область королівський резидент, якому допомагала рада. До складу останньої входили члени, обрані громадськими радами й обласними палатами.

Відбулися несподівані зміни на вищих щаблях влади. 1 травня 1938 р. при уряді був створений Генеральний комісаріат для національних меншин, який відповідав перед міністерською президією за діяльність і розвиток меншин у Румунії. Згодом посаду генерального комісара підвищили до рівня міністра для меншин, яким у 1939–1940 рр. був С.Драгомір. Нарешті українська громада, яка вже не сподівалася, що з її

думкою рахуватимуться, дістала змогу офіційно висловлювати свої прагнення в уряді. Переговори між українським представництвом і міністерством тривали майже рік і завершилися 21 квітня 1940 р. Міністр виступив з пропозицією ввести українську меншину до єдиної політичної партії під назвою «Фронт Національного Відродження». Румунський уряд визнав «мінімальну програму співпраці з українською меншиною»¹⁵. Наслідком цієї програми став дозвіл на часткове впровадження української мови в школах і Чернівецькому університеті, а також уведення нової посади в реєстрі державних службовців – інспектора для контролю за навчанням українською мовою, який мав бути українцем за походженням. Утім, перелічені нововведення виявилися запізненими – до втрати Румунією українських земель залишалося трохи більше двох місяців.

13 серпня 1938 р. в королівському палаці за присутності членів уряду та представників дипломатичного корпусу було урочисто проголошено проведення адміністративної реформи та призначено королівських резидентів терміном на 6 років. Резиденти склали присягу на вірність Каролу II. Надалі інавгурації відбулися в резиденційних центрах, зокрема у Чернівцях – наприкінці серпня¹⁶. Першим королівським резидентом Сучавської області став професор Г.Алексіану.

Адміністративна реформа 1938 р. завершила 22-річні намагання румунського політичного проводу силоміць інкорпорувати українські землі до королівства. Вона не тільки ліквідувала рештки адміністративно-територіальної окремішності українських земель, а й стала основою тоталітаризації суспільно-політичного життя країни. Окреслена система управління й адміністративного поділу зберігалася в українських землях королівської Румунії до червня 1940 р.

Логічним кроком у напрямі перетворення країни на ізольовану від світової спільноти систему, побудовану на засадах тоталітаризму, і недопущення втручання Ліги Націй у справи національних меншин стало оформлення відповідно до декрету 15 грудня 1938 р. єдиної державної партії – Фронту національного відродження (ФНВ). У декреті зазначалося, що ця організація повинна стати «єдиним організмом, з якого постануть парламентські, адміністративні та професійні заклади, на які буде міцно опиратися в майбутньому життя нашої держави»¹⁷. ФНВ дістав право висувати кандидатів до законодавчих і адміністративних установ. Очолив партію сам король, який керував нею за допомогою директорату та Вищої національної ради ФНВ. 1 лютого 1939 р. під головуванням А.Келінеску був створений перший уряд ФНВ.

Різкий поворот Румунії в напрямі зближення з гітлерівською Німеччиною прискорив силову розв'язку «українського питання» – 27 червня 1940 р. радянські війська захопили Північну Буковину та Бессарабію.

Перманентна кризовість політичного життя Румунії мала багато аспектів і впливових чинників. Політикум країни виявляв відверту тенденцію до поглиблення політичної реакції. Короткочасні етапи певної демократизації (1928–1929 рр.) були нетривалими і сполучалися з поширенням нацистських ідей, загостренням юдофобії, яка в королівстві захопила широкі верстви чиновництва та селянства. У підґрунті негативних явищ суспільно-політичного життя перебували, безумовно, глибинні негаразди румунської економіки, яка не спромоглася скористатися з іноземних кредитів. Селянство було одним із найбідніших у Європі, потерпало від злиднів, фактично деградуючи

в фізичному та соціальному відношеннях. Занепад головного виробничого сектора країни перетворив її життя на нескінченну хронічну кризу. Надзвичайної гостроти їй додавала реакційна внутрішня політика в галузі національного питання.

Найгостріше національне питання стояло в **Буковині**. У 1922 р. розгорнулася прискорена румунізація інкорпорованих територій. Розпорядження від 17 травня 1922 р. заборонило використання української мови в суді. Згодом не тільки суди та адміністрація, а й громадські установи були зобов'язані перейти на румунську в своїх стосунках з людністю. Логічним продовженням державної політики румунізації став Закон про уніфікацію адміністрації від 14 червня 1924 р., який ухвалив, що мерії (примарі) можуть використовувати нерумунські мови в стосунках із партіями тільки в разі, коли останні окремо визнані Верховною адміністративною радою (департамент Міністерства внутрішніх справ). Навесні 1927 р. міністр внутрішніх справ видав указ, який регламентував, що всі вивіски, дорожні покажчики, оголошення, реклама тощо в будь-яких приміщеннях і громадських місцях не могли друкуватися українською, якщо не мали над собою відповідного румунського тексту. Все це дало згодом Є.Петрушевичу підстави у петиції до президента Ліги Націй зазначити, що Румунія не виконала своїх зобов'язань щодо українського населення інкорпорованих територій¹⁸.

Прийнята 1923 р. конституція була скалькована з бельгійської і формально вважалася однією з найдемократичніших у Європі. Однак Румунія не була правовою державою і конституційні засади залишалися формальністю. До того ж у самій конституції були закладені підвалини зловживань у сфері міжнаціональних взаємин. У ст. 31 проголошувалося, що територія королівства не може колонізуватися народностями чужої раси. У ст. 18 декларувалося, що тільки етнічні та натуралізовані румуни мали право володіти нерухомістю на селі. Останній принцип широко застосовувався під час запровадження аграрної реформи, унаслідок якої селяни національних меншин утратили свої маєтки¹⁹.

Визначення витоків агресивності національної політики в Румунії залишається багатофакторним. Сучасний румунський історик Ш.Пуріч намагався виправдати її зовнішніми та внутрішніми політичними чинниками: «З одного боку, оточена державами, невдоволеними наслідками війни і тим, що частина їх колишніх підданих потрапила під владу румунської адміністрації – могла стати сильною державою лише у разі створення міцного румунського суспільства шляхом стирання регіональних особливостей і придушення або мінімізації нерумунських національних ідентичностей. З другого боку, Велика Румунія зобов'язана була виконувати положення міжнародних угод і забезпечувати політичні та культурні права національних меншин, а коли ні, то ризикувала втратити підтримку, надану Заходом на Паризькій мирній конференції»²⁰.

Подальший шлях внутрішньої політики Королівства в інкорпорованих територіях, зокрема й у сфері державного управління, – це безперервне й непослідовне балансування між неприхованим цинічним нехтуванням потреб і відчуттів величезної частки населення власної країни та бажанням оформити їх у цілком привабливу ідеологічну обгортку: мету створення єдиної румунської нації.

Теоретичним підґрунтям державної політики стала концепція історика (буковинського румуна за походженням) Йона Ністора. Автохтонним населенням Буковини він уважав румунів. Українці, згідно з його доводами, колонізували Буковину з

Галичини. За підтримки австрійських властей останнім вдалося асимілювати місцеве румунське населення й витравити його національну свідомість. І.Ністор доводив, що «тільки румуни є автохтонами в Буковині; тільки румуни розвивали цю країну і надавали їй виключно румунського характеру. Українці ж емігрували сюди набагато пізніше і денационалізували автохтонне населення; більшість сучасних українців у Буковині румунського походження, тільки вони розучилися говорити рідною румунською мовою»²¹. Стрижнем внутрішньої політики румунської влади на інкорпорованих територіях стало прагнення повернути «зденаціоналізованих румунів у лоно материнської культури».

Безумовно, найскладнішими були перші роки румунської окупації. Слід зазначити, що становище українців на анексованих територіях у 1918–1920 рр. можна охарактеризувати як катастрофічне. Окупанти виявляли неповагу до місцевого населення та демонстрували свою зверхність, зазіхаючи на прикордонну Одещину й сподіваючись відхопити наступний ласий шмат українських земель*²². Зухвале поведіння румунських окупаційних властей у перші місяці загарбання українських територій яскраво описано в рапорті В.А.Хрисонопуло до головного контролера Гетьманату П.Скоропадського. У ньому, зокрема, ідеться про захоплення румунами майна Південно-Західної залізниці, перешкоджання вивозу казенного майна й евакуації в Україну, відверті грабунки з боку румунських прикордонників. Тоді як українська сторона безперешкодно відпускала зі своєї території військовополонених і захоплену раніше військову техніку (зокрема, аероплани), румуни не пропускали жодного українця чи вантажу без здирицтва²³.

Становище українських громадян, які не змогли вчасно евакуюватися, було відчайдушним. Гетьманський уряд зі свого боку не міг зробити нічого на його полегшення, кошти для грошової допомоги співвітчизникам, які перераховували дипломатичній місії в Бухаресті, внаслідок величезної інфляції суттєвого впливу на ситуацію не мали.

На румунських теренах (зокрема, у Бессарабії) залишилося близько 800 поштових службовців, які просили гетьманський уряд прийняти їх на службу до установ України. Сам знаходячись у вкрай складному становищі, уряд 5 липня 1918 р. відповів, що «таку величезну кількість людей прийняти ні в яким разі неможливо, поза як в п.-т. установах вільних посад немає, а в збільшенні штатів відомства виключно для задоволення бессарабських служачих потреби не зустрічається, бо штати і так занадто переповнені і мається багато зайвих людей». З огляду на зазначене вище колишнім російським чиновникам пропонували «залишитись поки-що в установах Бессарабії, дати вимагаєму підписку про виконання всіх розпоряджень і постанов Руминської влади, але не присягати на підданство Румунії. Всі українці будуть переміщені з Бессарабії при першій змозі, по мірі відкриття вакансій»²⁴. Утім, надалі на полегшення становища нічого зробити не вдалося – колишні держслужбовці Російської імперії, у тому числі й освітяни, залишилися без засобів існування.

* Про зухвалу поведінку румунів ішлося в доповідній записці міністра внутрішніх справ УНР від 8 липня 1918 р. У ній повідомлялося про те, що румуни арештували призначеного виконуючим обов'язки акерманського повітового старости Черепанова та його помічника Заблоцького й примусово вислали їх з Акерману, вважаючи останній румунською територією.

Невдовзі штучний процес румунської колонізації окраїн перетворився на вакханалію румунських заброд. Королівство наводнило провінції чиновництвом, поліцейськими, префектами, які були етнічними румунами і дивилися, за влучним висловом сучасника, «...на всіх аборигенів, як на “іноземців”, під рубрику яких підводилися не лише неблагонадійні в тому чи іншому відношенні елементи, але й купці, ремісники, власники промислових підприємств і банківських контор. Останніх румунська адміністрація особливо охоче готова [була. – Авт.] вважати “іноземцями”, ... оскільки після висилки їх за терени країни, їхні промислові заклади та банківські контори націоналізуються, тобто по-простому стають здобиччю невеликої фінансової кліки, органом якої є “Банк Романеско” г. Братіану»²⁵. Голодна чиновницька армія дивилася на провінції, як на воєнний трофей, і в умовах воєнного часу діяла, наче мародери.

Поліетнічне населення сільськогосподарських провінцій, якими, власне, були Північна Буковина та Бессарабія, стало заручником аграрної реформи, у результаті якої буковинське селянство отримало близько 8 тис. га землі, решта ж (майже 49 тис. га) була розподілена між румунськими колоністами, демобілізованими унтер-офіцерами та надстроковиками, представниками румунського чиновництва. Державна фінансова допомога румунської колонізації разом із політикою румунізації заклали підґрунтя вибухонебезпечної ситуації, живили ненависть у місцевого населення до всього румунського і спричинили низку заворушень на цьому ґрунті.

Ще складнішою була ситуація в **Бессарабії**. Під прес румунізації потрапили всі соціальні шари провінції: дрібна буржуазія та селянство потерпали від податкового тягаря й усевладдя сигуранци, місцева інтелігенція та чиновництво були приречені на фізичне вимирання.

Одразу після окупації місцеве самоврядування в Бессарабії фактично було знищене, натомість були створені так звані комісії самоврядування, метою яких стала розробка положень нового закону про самоврядування міст і повітів. Маючи невизначений тимчасовий характер, вони були позбавлені реальних повноважень та впливу. Королівський уряд зробив усе можливе, щоби ці «органи місцевої влади» цілковито залежали від центральної влади: члени їх не обиралися населенням, а призначалися з Бухареста.

Не випадково наслідки діяльності цих установ були радше деструктивними. А.Йорданський про них писав: «...З відразою споглядають уцілілі старі земці, як господарюють ці “комісії” в країні, руйнуючи всі культурні й агрокультурні установи попереднього земства, як заростають травою показові поля, розвалюються агрономічні пункти, зникають одна за одною медичні станції допомоги населенню, закриваються школи і насильницьки вводиться румунська мова, як вулицями ходять “принчипатори” і вимагають податок за вивіски не румунською мовою і штрафують за всяке слово на базарі чи в публічному місці, якщо воно вимовлене російською чи українською»²⁶.

Урядницька діяльність місцевих чиновників у провінціях цілком не випадково набула суто заборонного характеру. Власне, місцева адміністрація не робила нічого для розвитку підконтрольних територій і покращення становища населення. Інспекційна поїздка міністра у справах національних меншин Татареску й товариша міністра Чипаяну (червень 1924 р.) розкрила масові зловживання місцевої адміністрації. Вислухавши доповідь інспекторів, Рада міністрів Румунії ухвалила, зважаючи на неза-

доволення бессарабського населення лихоїмством і зловживаннями чиновництва, приступити до реорганізації бессарабської адміністрації²⁷. До провінції відрядили трьох державних комісарів для контролю за діями місцевих властей і заміни непридатних префектів, однак змін на краще не відбулося. Після Татарбунарського повстання (вересень 1924 р.) свавілля чиновництва, військових і жандармерії в Бессарабії посилювалося.

Десятилітній стан облоги (1918 – 20 листопада 1928 р.) наклав гнітючий відбиток на життя провінцій. Збереження стану облоги в Північній Буковині та Бессарабії унеможлиблювало будь-яку громадську діяльність українських громад унаслідок заборони зібрань. Доходило до того, що в пограничній смузі не тільки будь-які збори, а й хліборобська праця унеможлиблювалася чи утруднювалася через бажання прикордонників отримувати власні зиски, користуючись з обмежень стану облоги²⁸.

Його без прикрас оцінив Д.Квітковський: «Тоді взагалі не було ніякого закону. Був воєнний стан і повна сваволя не тільки румунської жандармерії і таємної поліції, але й кожного румунського зайди, бо ті зайди вважали себе тут абсолютними панамі, а українці були для них в ролі паріїв. На звичайний танок у селі, весілля чи навіть коляду для дітей треба було спеціального дозволу влади. А такі доводилося добувати шляхом дуже довгої і комплікованої процедури. Треба було спочатку йти до священика, потім до двірника (начальника громади), потім до жандармерії, звідти до окружного старости, а часом аж до повітового префекта. Розуміється за це треба було платити офіційні такси, а особливо хабарі, бо без хабаря ніяка законна такса не допомагала»²⁹.

Жодна з реформ у провінціях не супроводжувалася такою кількістю зловживань, як аграрна. Газети повідомляли, що не лише міністр від Бессарабії, а й усі його родичі отримали під час реформи найкращі шматки провінції та цілковито володають в останній³⁰.

Загальноосвітній і культурний рівень румунського чиновництва часів стану облоги віддзеркалював суперечливість внутрішньополітичного курсу урядів країни та перманентну кризовість обставин її політичної історії. За в'їдливим зауваженням радянського аналітика А.Йорданського, «період ходіння в народ, який так само мав місце в Румунії, закінчився дуже швидко і печально: виходом інтелігенції з соціалістичного табору спочатку в табір ліберальний під прикриттям ревізіоністських течій, а згодом і правіше, після чого інтелігенції лишилося єдине поле діяльності – державна служба, кар'єра чиновника»³¹.

Політична система Румунії в міжвоєнний період перебувала в стані хронічної кризи. Зміна урядів призводила до тотальних кадрових змін у вищих щаблях чиновництва, які невідворотно поширювалися на всі рівні виконавчої влади. З роками чиновництво виконавчого рівня виробило міцний імунітет до цієї особливості політичного життя королівства і стало цілком лояльним до будь-яких урядів, що підлещувалися до нього шляхом дрібних подачок і пільг.

У 1926 р. чиновницька армія в країні налічувала близько 100 тис. осіб³². Претенденти на чиновницькі посади мали бути передусім політично благонадійними. У повоєнний час провінційні ради та посади примарів були укомплектовані відставними офіцерами й унтер-офіцерами або чиновниками, які дискредитували себе в столичних

урядових установах. Сучасники визнавали, що освітній і культурний рівень провінційного чиновництва залишався надзвичайно низьким. До того ж відірваність чиновництва від населення та зверхнє ставлення, власне, румунської еліти до мешканців провінцій як таких, занадто широкі повноваження румунських чиновників в умовах воєнного стану живили ґрунт свавілля та насилля, а невеликі видатки на утримання місцевої адміністрації поставили корупцію поза впливом закону. Іноземці, що відвідували румунську глибинку, зазначали, що сільська румунська адміністрація поступалася хабарництвом хіба що китайській. Іноді встановлювалися легальні побори за розв'язання конкретних питань.

Іншою хворобою чиновництва всіх рівнів було казнокрадство. За принципом використання службового становища в інтересах особистого та родинного збагачення була вибудована й митна політика королівства. Воєнний час став золотою ерою контрабанди, на якій зросли мільйонні статки прикордонників.

Перманентна економічна криза перетворила чиновницьку кар'єру на одне з небагатьох, хоч і невеликих, проте стабільних і перспективних джерел прибутку. Українська інтелігенція, відсторонена від цієї сфери професійної діяльності, споглядала всевладдя румунської бюрократії і не могла змиритися зі своїм приниженим становищем. Відсутність життєвих перспектив у власній країні, приреченість на злиденне життя з болем висловив М.Максимов у фейлетоні «Нехай на винних упаде суд!»: «І що ж мені робити? Дають посаду, а за те жадають від мене, зречися свого народу, підписатися їм, що я не українець, що мої діди не були українцями, що їх і мене зукраїнізовано. Так, цього їм треба. А мені? Мені треба хліба. Не видержу далі. От це четвертий рік розбиваюсь за кавалком хліба, шукаю його і не можу знайти...»³³. Незважаючи на складність цього вибору, більшість українців не йшла на співробітництво з румунською адміністрацією, унаслідок чого вона майже цілковито складалася з етнічних румун.

Корупцією були заражені всі шаблі управлінської структури, починаючи від вступу на державну службу. Як засвідчує регіональна преса, торгівля державними посадами була звичайною справою. Зокрема, повідомлялося, що місце перфекта коштувало 200 тис. лей, примара (громадянського начальника) – 50 тис. «Але беруть і більше, – повідомлялося в замітці «Урядові шубравства», – залежить як кандидат на примара забагатий. Місце громадянського нотаря (писаря) коштує 7000. В багатших околицях місце нотаря коштує 16 000 лей»³⁴.

Привілейований суспільний статус державних службовців водночас робив їх заручниками центральних урядових структур, які тримали місцевий апарат під загрозою втрати служби та засобів існування. Місцеві чиновники перебували під постійним наглядом і тиском вищого начальства, яке строго слідкувало за запровадженням румунізації. Про методи залякування свідчить штатна записка, підписана перфектом округу та шефом жандармів, від 24 серпня 1926 р., адресована меріям і поліцейським постам: «...Нам стало відомо, що в деякі села приїздять особи, можливо, румунські громадяни, а може, іноземного походження, які спонукають мирне і законслухняне населення підписувати петиції, які вимагають проводити навчання в школах іноземною мовою і підбурюють таким чином людей проти держави й суспільного порядку... У випадку, якщо Ви дозволите їм збирати підписи або сприятиме й допомагатиме їм

у цій діяльності, Ви будете звільнені з посади або будете переслідувані законом з наступною поразкою в правах»³⁵.

Намагаючись зберегти власні посади, чиновництво вдавалося до будь-яких зловживань, якщо вони «спускалися» згори. Прагнучи нейтралізувати гостроту національного питання, румунська адміністрація не гребувала відвертими фальсифікаціями і підтасовуванням фактів. Оскільки право заповнювати рубрику «етнічне походження» в статистичних бюлетенях мали виключно нотарі й секретарі сільських рад, дійсна чисельність українців у Північній Буковині весь час занижувалася.

Найчисельнішу когорту держслужбовців Румунського королівства становили військові. Відповідно до законів 1908 р., 1913 р. і доповнень, ухвалених законом від 23 червня 1924 р., румунська армія комплектувалася на основі загального воїнського обов'язку чоловіків старших 21 року за загального терміну військового обов'язку 29 років. Дійсна служба в сухопутних військах тривала 2 роки, морських – 3 роки.

Загальна чисельність військовозобов'язаних королівства, які проходили дійсну службу або вважалися такими, що перебувають у постійній відпустці, пограничній стражі й жандармерії, у резерві обох черг* і в міліції обох черг, 1924 р. налічувалося 2 079 409 осіб, з яких 160 тис. становили унтер-офіцери строкової служби³⁶. 1924 р. чисельність румунських солдат і жандармів, розквартированих у Бессарабії, сягала 100 тис. осіб, тобто близько 4% населення³⁷. У 1926 р. чисельність армії дорівнювала 162 тис., а 1935 р. Румунія звітувала Лізі Націй, що має в особистому складі армії 315 тис. осіб, ще близько 50 тис. у складі жандармерії, близько 20 тис. прикордонників. За підрахунками В.Дембо один солдат припадав на 48 мешканців окупованих територій³⁸.

Професійних військових готували Перша школа піхоти в Бухаресті, Військова піхотна школа імені принца Карла в Германштадті, Кавалерійська школа імені короля Фердинанда в Тирговишті, Артилерійська школа в Темешварі, Інженерна школа в Котрочені, школа адміністрації та школа для підготовки жандармських офіцерів у Гроссвартейні, друга школа жандармських офіцерів у Бухаресті, морське училище в Бухаресті. Навчання у підготовчих школах тривало два роки, у морському училищі – п'ять років. У навчальних закладах, крім воєнних наук, викладали загальну та румунську економічну географію, історію, фінанси та статистику, бухгалтерію, технологію, хімію, психологію, логіку, мови, політекономію та правові науки. Однак нетривалість курсу призводила до того, що військові мали лише поверхове уявлення з окреслених напрямів.

Офіцерів генерального штабу готувала Воєнна академія в Бухаресті, яка налічувала два загальних курси й один додатковий, який проходили після річного стажування.

Неодмінною умовою вступу до підготовчих шкіл були: румунське громадянство (переважно румунська національність), міцне здоров'я, вік від 17 до 21 року та політична благонадійність. Абітурієнти давали підписку про обов'язкову службу впродовж дев'яти років після закінчення школи, а кандидати в кавалерійські й арти-

* 3 29 років військовозобов'язаного стану чоловіки 10 років перебували у резерві 1-ї черги, 8 років – 2-ї черги; у міліції 1-ї черги тривалість запасу становила 5 років, 2-ї черги – 4.

лерійські училища перед вступом вносили також реверс у розмірі 12-15 тис. лей на придбання коня після закінчення школи. Щорічно вони постачали румунській армії 700-1000 молодших офіцерів.

Випускники шкіл здобували перший чин, що відповідав підпоручику, лейтенанту, надалі просування службовою драбиною відбувалося згідно з атестаціями на вакантні посади після вислуги літ у певних посадах. Крім того, в країні діяли кілька шкіл для підготовки унтер-офіцерів, вступаючи до яких, юнаки давали зобов'язання відслужити в армії від 5 до 10 років.

На середину 1920-х рр. румунська армія була однією з найчисленніших в Європі відносно кількості населення. Однак її комплектація, матеріальне та фінансове забезпечення залишали бажати кращого. Дивізійний генерал, приміром, отримував 12 092 лей, бригадний – 10 321, командир полку – 7653, підполковник – 7205, майор – 6591, капітан – 6020, поручик – 4290, підпоручик – 4861 (близько 48 золотих карбованців)³⁹.

Румунська жандармерія входила до складу війська. Жандармський корпус складався з 11 полків сільської жандармерії, батальйону піших жандармів і навчального батальйону. У середині 1920-х рр. полки сільської жандармерії склалися з 3500 жандармів при 100 офіцерах. Батальйон піших польових жандармів у мирний час ніс охорону столиці, а у воєнний час невеликими загонами повинний був розподілятися між штабами піхотних дивізій. Загальна чисельність корпусу становила понад 40 тис. осіб⁴⁰, які об'єднувалися безпосередньо в три бригади сільської жандармерії та один батальйон піших жандармів. Керував ними штаб у складі трьох бюро та інтендантського управління⁴¹.

Цікаве порівняння матеріального становища вчителя та жандарма навела газета «Час»: «Учитель: 4 народні класи, 7 або 8 клас учительського семінарія. Жандарм: 4 народні класи, при війську ранга вояка... Платня: Учитель: провізоричний коло 2900 леїв, сталий учитель із одною градацією низше 4000 леїв; учитель 2 ступеня, 10 років служби і спеціальні іспити 5000; учитель 1 ступеня 15 років служби і іспити 6500 леїв місячної платні. Жандарм: жандарм-вояк 3552 лея, шеф патрулі 3852-4444 леїв, шеф посту 4539-5118, шеф секції 5559-6331 леїв місячної платні. Учитель крім того має обов'язки культурні і праця поза школою безплатно; перенесення в інтересі служби без відшкодування. Жандармі мають безплатно помешкання, паливо, світло, одяг і один хліб денно. Коментарі зайві», – підсумовував часопис⁴².

Перед Румунією, яка окупувала нові території, постала низка управлінських проблем, спричинених тим, що законодавча база Старої Румунії була орієнтована на мононаціональну державу. В обставинах перманентних організованих і стихійних виступів і повстань, за умов наявності очевидного мовного бар'єру та досить високої етнічної свідомості українців інкорпорованих територій румунська влада усвідомила хиткість своїх позицій і не вигадала нічого кращого, аніж запровадити надзвичайний стан. У грудні 1918 р. було прийняте рішення, узаконене королівським декретом від 29 січня 1919 р., про створення в Буковині Центральної служби державної безпеки (siguranța), яку очолив Генеральний субінспекторат у Чернівцях. У Північній Буковині діяли три підвідділи служби.

Головним завданням структури було дотримання правопорядку та загальної державної безпеки. Серед напрямів роботи сигуранци були стеження за порушення-

ми кордонів, запобігання більшовицької та української агітації. До повноважень структури належали переслідування пропагандистів, переміщення службовців-українців до внутрішніх районів королівства, дотримання цензури.

Тортури, порушення прав людини, розстріли без суду та слідства були звичайним явищем у діяльності румунської таємної поліції. Структура відіграла вирішальну роль у придушенні будь-яких проявів вільнодумства в країні, реагуючи на всі прояви активності національних меншин. Нею було придушене в крові Хотинське повстання, стихійний виступ буковинців 113-го румунського піхотного полку 17 листопада 1919 р. (покарано 149 осіб), антирумунське повстання в Татарбунарах тощо.

На межі 1928–1929 рр. королівський уряд планував реформувати поліцію та сигуранцу за західноєвропейськими зразками. Передбачалося, що сигуранца зосередиться виключно на охороні держави проти політичного шпигунства, а поліція – на справах кримінальних. Утім, наміри перетворити відомства на осередки правопорядку не мали успіху, поворот політичної системи країни в напрямі визнання нацизму державною ідеологією став основою подальшого розкладання жандармерії та сигуранци.

Невідповідно високий суспільний стан, паразитизм існування, корупція, зневага до власного народу, його прагнень і потреб з боку румунського чиновництва унаочнювали хвороби румунського суспільства та румунської держави міжвоєнної доби. Захопивши сусідні території, Стара Румунія прагла перетворитися на Велику Румунію і відігравати провідну роль в європейській політиці. Водночас мрії націоналістично налаштованих політиків не збігалися з реальними економічними та культурними ресурсами держави, яка вийшла зі світової війни вкрай виснаженою і виявилася неспроможною зробити цивілізаційний ривок. Поставивши на ідею насильницької румунізації, королівство підписало собі смертний вирок.

Здійснюючи румунську сільськогосподарську колонізацію, насильницьку румунізацію суспільно-політичного та культурного життя королівства, уряд намагався змінити співвідношення етнічних груп в Буковині та Бессарабії на користь титульного етносу. Послідовна румунізація адміністративного апарату та освітньої справи в свою чергу заклала разючі диспропорції в сфері етнічного представництва в основоположних галузях суспільно-політичного життя, які мали вирішальний вплив на формування клімату міжнаціональних взаємин. Уже в першій половині 1920-х рр. українське вчительство й інтелігенція втратили свою роботу. Преважну більшість урядовців середнього та місцевого рівня становили етнічні румуни, які з'явилися в українських землях унаслідок колонізації. Винятковість їхнього становища, значні земельні ділянки, набуті коштом українського селянства, пихате ставлення до тубільців, некомпетентність і лиходійство стали підґрунтям нездоланної прірви між органами місцевого державного управління та населенням провінцій.

Ставлення народу українських земель до Румунії та її владарювання тут було вичерпно охарактеризовано авторами виданої в еміграції монументальної праці «Буковина, її минуле і сучасне» (Париж та ін., 1956): «Румунський період не залишив за собою ні тривких монументів, ані добрих спогадів серед населення Буковини. Для українців це був період національного насилля, змагання з нерівним і брутальним ворогом, який ставив собі за мету усіма можливими засобами зненаціоналізувати або

екстермінувати український автохтонний елемент. Тільки вітальність українського народу і висока національна свідомість дали йому змогу стійко перетривати румунську окупацію»⁴³.

Національна політика королівської Румунії з її агресивними асиміляційними акцентами не була явищем винятковим у міжвоєнній Європі, зараженій реваншистськими ідеями повторного перерозподілу світу. У цей час подібні моделі розв'язання національного питання запроваджувалися в Польщі, Югославії, Угорщині. Так само не випадково саме ці країни виявилися безпорадними перед нацистською ідеологічною та військовою навалою, і цілком закономірно у повоєнну добу вони були переформатовані на інших засадах. Ці країни просто не було кому захищати: їхні уряди та політика були чужими значній більшості людності цих країн.

Посилання до розділу 14

- 1 *Иорданский А.А.* Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы. – М.; Л., 1926. – С.143.
- 2 Там само. – С.147.
- 3 *Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток.* – Чернівці, 2005. – С.151.
- 4 Там само. – С.154.
- 5 *Дембо В.* Румыния. – М., 1937. – С.98.
- 6 *Час.* – 1928. – 11 падолиста.
- 7 *Иорданский А.А.* Румыния... – С.263-264.
- 8 *Язькова А.А.* Румыния накануне второй мировой войны. 1934–1939. – М., 1963. – С.208.
- 9 Там само. – С.227-228.
- 10 *Час.* – 1938. – 13 лютого.
- 11 Там само. – 15 лютого.
- 12 *Буковина, її минуле і сучасне...* – С.360.
- 13 *Язькова А.А.* Румыния накануне второй мировой войны. 1934–1939. – С.225.
- 14 *Час.* – 1938. – 19 лютого.
- 15 *Буковина, її минуле і сучасне...* – Париж, 1956. – С.361.
- 16 *Час.* – 1938. – 1, 2 вересня.
- 17 Цит. за: *Буковина, її минуле і сучасне...* – С.79.
- 18 *Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи...* – С.150.
- 19 *Дембо В.* Румыния. – М., 1937. – С.102-103.
- 20 *Пурич Ш.* Австрийское «наследство» и судьбы Румынской Буковины // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С.71.
- 21 Цит. за: *Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток.* – С.170.
- 22 Див.: *ЦДАВО України.* – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.28.
- 23 *ЦДАВО України.* – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.4.
- 24 Там само. – Арк.26.
- 25 *Иорданский А.А.* Румыния... – С.157.
- 26 Там само. – С.165.